

ЛЮДИНА, ЯКА ЗМІНИЛА УКРАЇНСЬКУ ІСТОРІЮ.

Переможні битви Петра Сагайдачного

Зараз на прилавках наших книгарень неважко знайти різноманітну російськомовну історичну белетристику, наприклад, «100 найбільших полководців», «100 людей, які змінили історію» тощо. Проте в цих книжках ви не знайдете опису діянь Петра Конашевича-Сагайдачного. Хоча саме його, мабуть, треба вважати одним із найкращих українських полководців, котрий виграв не одну битву. Зрештою, саме Сагайдачний тривалий час в історичній пам'яті простих українців був однією з найважливіших постатей. Про це, наприклад, згадував М. Гоголь. Однак у ХІХ— ХХ ст. завдяки історикам, а ще більше — політикам, відбулося зміщення акцентів у осмисленні українського минулого. І Сагайдачний змушений був «поступитися» деяким козацьким ватажкам. Чому — це вже окрема розмова.

Та все ж саме Сагайдачний — одна з найяскравіших, важливих постатей нашої історії ранньомодерного періоду. Його діяльність дуже впливала і на політичну, і на воєнну, і на релігійну та культурну ситуацію в Україні першої чверті ХVІІ століття. Фактично завдяки йому було виграно одну з найбільших битв тогочасної Європи — під Хотиним, 1621 р.

Але перш ніж говорити про неї, варто сказати кілька слів про самого Сагайдачного й спробувати зрозуміти логіку його діянь.

Точно не знаємо, де й коли він народився. Щодо місця народження є більш-менш вірогідні припущення. У відомих «Віршах на жалісний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного» (1622) Касіяна Саковича йдеться про те, що герой цього твору виріс у Перемишлянських краях, у Підгір'ї. Хроніст ХVІІ ст. Й. Єрлич характеризує його як «шляхтича з-під Самбора». Український письменник А. Чайковський (1857— 1935), вивчаючи шляхетські роди на Самбірщині, дійшов висновку, що місцем народження Сагайдачного мало б бути село Кульчиці. Нині ця думка досить поширена. А

жителі Кульчиць вважають, що саме в їхньому селі народився Сагайдачний, та всіляко шанують цього героя.

Щодо дати народження, то тут складніше. А. Чайковський припускав, що герой Хотина народився близько 1570 року й помер, коли йому було 52 роки. Однак, ймовірно, письменник «накинув» Сагайдачному зайвий десяток років. Є свідчення, що наш герой з'явився на Запоріжжі в перших роках XVII ст. Зазвичай туди йшли зовсім молоді хлопці, а не люди, яким минуло 30 років. Тоді такий вік вважався поважним.

Є ще один момент, який дає підстави вважати, що Сагайдачний народився на початку 80-х рр. XVI ст. У згадуваних «Віршах на жалісний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного» йдеться про те, що їхній герой після «літ дітинських» «шол потом до Острога для наук уцтивих, которії там квітли». Із цих слів можна зрозуміти, що він прибув у Острог, тобто Острозьку академію, досягнувши, по суті, юнацького віку. Відомо, що ця академія переживала свій період розквіту в середині 90-х рр. XVI ст., що було пов'язано із загостренням антиуніатської полеміки. Тоді там інтенсивно функціонувала друкарня, сформувався потужний гурток антиуніатських полемістів.

Отже, Сагайдачний міг прибути в Острог тоді, коли йому було близько 15 років, десь у середині 90-х рр. XVI ст. Чому прибув саме сюди на навчання — можемо лише здогадуватися. Логічніше йому, здавалося, було б податися до школи Львівського братства. Хоча загалом навчання галичан у Острозькій академії було поширеним явищем.

Острозький період у житті Сагайдачного відіграв важливу роль. Адже тут він мав змогу прилучитися до найкращих набутків тогочасної української культури, усвідомити в ній значення православної релігійності, освіти й меценатства для процвітання. «Острозький слід» не раз давав знати про себе в діяннях Сагайдачного. У певному сенсі в його особі можемо побачити продовжувача традицій князя В.-К. Острозького — як у політичному, так і в духовно-культурному значенні.

Деякі автори стверджують, ніби Сагайдачний брав участь у антиуніатській полеміці, навіть написав твір «Пояснення про унію». На жаль, це один з історичних міфів, які не є винятковим явищем у науковій літературі. Підставою для його виникнення став довільний переклад Д. Бантиш-Каменським фрагмента листа, написаного Л. Сапігою з Варшави до И. Кунцевича 12 березня 1622 р. Однак немає сумніву, що Сагайдачний належав до ревних прихильників православ'я та противників унії, в чому був прибічником КНЯЗЯ В.-К. Острозького. Я. Собеський, який описав Хотинську битву та значну роль у ній гетьмана Сагайдачного, все ж написав про нього: «Обряд і релігію грецьку оточив він культом незвичайно гарячим, більше ніж забобонним, і для тих, що перейшли в лоно римської церкви, був він ворогом дуже завзятим і запеклим».

Мабуть, Сагайдачний мав усі можливості зробити традиційну шляхетську кар'єру. Значна частина випускників Острозької академії, до яких він належав, ставала «слугами» — чи то світськими, чи церковними — у величезних володіннях князя В.-К. Острозького. В. Антонович, щоправда, не посилаючись конкретне джерело, стверджував, ніби Сагайдачний служив у київського судді Аксака. Це, загалом, здається цілком вірогідним. Пригадаймо, що В.-К. Острозький був київським воєводою, і чимало вихованців Острозької академії опинилися в Києві й на теренах Київщини. Той же В. Антонович доводить, що в Аксака, в якого служив Сагайдачний, сталася якась сімейна драма. Мовляв, це стало причиною втечі Сагайдачного з Києва на Запоріжжя, оскільки він до неї мав причетність.

На Запоріжжі Сагайдачний спробував реалізувати себе як воїн і полководець. Українські козаки не раз обирали його своїм ватажком. Саме за часів гетьманування Сагайдачного вони здійснили низку успішних походів Чорним морем, нападаючи на прибережні міста Османської імперії. Так, 1610 р. козаки напали на турецькі володіння поблизу Варни, 1614 р. здійснили морський похід у Анатолію та штурмували фортецю Синоп, 1616 р. напали на Кафу (Феодосію), Трапезунд, Самсун, околиці Варни й Констанци, 1620 р.

знову здійснили напад на Варну, а 1621 р. — на Синоп. Таку антитурецьку діяльність Сагайдачного цілком можна розглядати як продовження антитурецьких та антитатарських походів Семерія (Северина) Наливайка, що здійснювалися з таємної санкції В.-К. Острозького.

Дослідники, беручи за основу тогочасні документи, доводять, що козацькі морські походи за часів Сагайдачного суттєво вплинули на політику, економіку й щоденне життя в басейні Чорного моря.

Очевидно, саме з цими походами пов'язана одна пісня, широковідома в народі:

А в неділю пораненьку
Зібралися громадонька
До козацької порадоньки,
Стали ради додавати:
Відкіль Варни доставати —
Ой чи з поля,
чи ли з моря,
Чи з тої річки-невелички?

А. Чайковський висловлював такі міркування щодо цього твору: «У тій пісні немає згадки про Сагайдачного, як беручого участь у тім поході, але, здається, автором пісні не був наддніпрянець, бо говір її не є наддніпрянський, а радше галицький, і то з околиць Старого Самбора, бо такий говір можна там ще сьогодні почути. Може, її автором був сам Петро Конашевич, і тому про себе нічого не згадує».

У контексті антитурецької та антитатарської політики треба осмислювати й походи Сагайдачного в молдавські та волоські землі 1612—1613 рр.

Важливим моментом у військовій біографії полководця став похід на Москву 1618 р. Мабуть, саме цей «незручний» факт спонукав російських, а потім радянських істориків замовчувати діяння Сагайдачного, навмисне відводити цю історичну постать на «задній план». Не будемо зараз заглиблюватися в деталі польсько-російської війни 1617—1618 рр. У той час Московія переживала лихі часи. Практично ще не скінчилося «смутное время». Тривала боротьба за московський престол. Король Речі Посполитої Сигізмунд III сподівався за допомогою військової сили посадити на нього свого сина Владислава. Королевич зі своїм військом наближався до Москви.

Однак сил йому бракувало. На допомогу Владиславу з 20-тисячним козацьким військом вирушив Сагайдачний. Він рейдом пройшов через Сіверщину, Єлець, Шацьк, Коломну та інші російські міста, захопив їх. А під Москвою об'єднався з Владиславом.

Війська мали здійснити нічний напад на Москву. Однак він виявився невдалим. Збереглися «благочестиві легенди», які перекочують з одного видання до іншого, про те, як козацький гетьман, щойно почув дзвони православних церков, відмовився штурмувати «єдиновірну» Москву. Насправді все було набагато прозаїчніше. У середовищі польського командування виникли певні непорозуміння щодо штурму. А потім від нього взагалі відмовилися, оскільки збігав річний термін, наданий сеймом, на війну з Московією. Тут треба зважати на те, що, на відміну від «тоталітарної» Московії, в Речі Посполитій головні державні справи вирішувалися «демократичним шляхом». Відповідно, рішення сейму було важливішим, ніж воля короля.

Річ Посполита уклала з Московією перемир'я. Королевич Владислав відмовлявся від своїх претензій на московський престол. Однак, зі свого боку, Московія поступалася перед Річчю Посполитою Чернігівщиною та Сіверщиною.

Наші історики не дуже звертають увагу на московський похід Сагайдачного й не осмислюють його значення для України. Мабуть, свідомо чи несвідомо спрацьовує боязнь перед «старшим братом». Адже, по-перше, саме рейд Сагайдачного закріпив перемогу Речі Посполитої в тій війні. До неї відійшли землі — Чернігівщина та Сіверщина, які в перспективі стали українськими. Якби цього не сталося, ці території мали б усі шанси стати російськими, як це сталося, наприклад, з білоруською Смоленщиною. По-друге, московський похід Сагайдачного сформував у королевича Владислава прихильне ставлення до українських козаків. Принаймні, ставши королем, він пішов їм на поступки: зокрема, 1632 р. легалізував православну ієрархію України й Білорусі. Власне, завершив те, що започаткував Сагайдачний.

Але найбільшою перемогою Сагайдачного виявилася все ж Хотинська битва. Її передісторія така. 1618 р. на турецький престол зійшов Осман II, який одразу почав готуватися до війни з Річчю Посполитою. Він сподівався, що, розгромивши цю державу, утвердить свій вплив у Європі. 1620 р. став трагічним для Речі Посполитої: багатотисячне турецько-татарське військо вщент розгромило польську армію на чолі з коронним гетьманом Станіславом Жолкевським на Цецорських полях у Молдавії. Після цього Осман II почав підготовку походу вглиб Польщі. Король Речі Посполитої Сигізмунд III квапливо шукав допомоги в європейських монархів. Проте це були марні сподівання. Силою, яка реально могла б допомогти Речі Посполитій, були українські козаки.

Цією ситуацією по-своєму скористався Сагайдачний. Він та козаки чимало зробили для захисту православної церкви. Саме тому 1615 р. заснували Київське братство, яке стало одним із осередків православного руху. На той час в Україні та Білорусі майже не залишилося православних ієрархів, а на їхні кафедри прийшли уніати. Ще б кілька десятиліть — і православному церкву тут цілковито заступила б уніатська. Сагайдачний зважився на відновлення православної ієрархії. Сталося це так. Скориставшись проїздом із Москви через Україну єрусалимського патріарха Феофана (Геофана), він змусив його висвятити єпископів для православної Київської митрополії. Це відбувалося таємно в кінці 1620 — на початку 1621 року. Цікаво відзначити, що висвячені єпископи, як правило, були пов'язані з Острозькою академією та Острозьким культурним осередком. Це — І. Борецький, І. Борискович, І. Копинський, І. Курцевич, М. Смотрицький. Однак таке висвячення, не санкціоноване владою, трактувалося як злочин. Тому всі зазначені ієрархи перебували під захистом Сагайдачного. Після поразки під Цецорою, коли Річ Посполита особливо потребувала козацької допомоги, їх ніхто не наважувався чіпати.

Питання визнання православної ієрархії стало предметом своєрідних торгів між Сагайдачним та королем Сигізмундом III. Тонкощі політичної

гри, яку вели дві сторони, є окремою темою. Сагайдачний, судячи з усього, отримав деякі обіцянки. А козацька рада, що відбулася в урочищі Суха Діброва на Київщині в червні 1621 р., постановила об'єднатися з польсько-литовським військом для боротьби проти бусурман. Місцем збору визначили місто Могилів на Дністрі. Звідти козаки мали вирушити до Хотина. Під цією фортецею як з одного, так і з другого боку зібралося величезне військо. Турецько-татарська армія, яку очолив сам султан Осман II, налічувала близько 150 тисяч осіб, їй протистояло польсько-литовське військо (понад 50 тисяч вояків), очолюване королевичем Владиславом і коронним гетьманом Яном-Каролем Ходкевичем. До нього приєдналося козацьке військо, яке змушене було прориватися, оскільки велися бої з турками й татарами. Загалом козаків було трохи більше 40 тисяч. Як бачимо, на турецькому боці була кількісна перевага.

М. Грушевський, характеризуючи козацьку армію під Хотиним, писав: «У сумі козацьке військо, що взяло участь в кампанії, було так велике як польське і ні трошки не гірше від нього — гірше уоружене, але не гірше дисципліноване, і далеко ліпше вишколене в війні з татарами й турками...»

Самого гетьмана Сагайдачного ще до початку битви в сутичці з турецьким загоном було поранено в руку. Та він усе одно продовжував керувати козаками. Завдяки його воєнному мистецтву козацьке військо одержало не одну перемогу.

Битва під Хотиним почалася 2 вересня 1621 р. наступом головних турецьких сил по всьому фронту. При цьому основний удар припав на козацьку армію. Козаки зазнали певних втрат. Однак наступного дня спробували взяти реванш, змусивши противника відступити. Своєрідним тріумфом козацького війська став бій 4 вересня. Його так описує очевидець цих подій, вірменин Ованес Каменаці: «...невірні турки підійшли з гарматами і цілий день безперервно великими силами атакували козаків. Але ближче до ночі козаки виступили з табору і напали на турків, і ті, не зумівши протистояти, відступили й почали втікати. Козаки кинулися за ними,

знищуючи, і так переслідували їх до самого турецького табору, і побили багато невірних, і взяли багато здобичі. Але невдовзі настала ніч, і поляки не змогли дати козакам підкріплення. Незважаючи на це, козаки відбили у турків сім гармат... через що турецький султан зі своїми пашами перебував у великій скорботі».

Сагайдачний застосовував традиційну козацьку тактику нічних атак. Вони відбулися вночі з 6 на 7, з 16 на 17, з 19 на 20, з 22 на 23 вересня. В останній із них брали участь близько трьох тисяч козаків, які вбили кілька сотень турків, захопили багато зброї та цінностей. Загалом Хотинська битва набула позиційного характеру й тривала понад місяць. За цей час помер коронний гетьман Я.-К. Ходкевич. Сталося це 24 вересня. Турки вирішили скористатися смертю полководця. 28 вересня султан Осман II наказав дати генеральний бій. Та все ж туркам не вдалося прорвати оборону. Натомість козацькі війська перейшли в контратаку, внаслідок чого противник відступив по всьому фронту. Зрештою Осман II, зрозумівши безперспективність подальших військових дій, погодився укласти договір з Річчю Посполитою та відмовився від подальшого завоювання України й Польщі.

Деякі сучасники навіть казали, що без козаків армія Речі Посполитої не могла б стримати турків і татар, тому буквально за кілька днів битву було б програно польсько-литовськими військами. Показово, що королевич Владислав, який формально командував військами Речі Посполитої під Хотином, неабияк оцінив роль Сагайдачного в битві. Він спеціально подарував йому золотий меч із діамантами й написом: «Конашевичу — переможцю Османа під Хотином».

Як оцінювати Хотинську битву, її результати? У М. Грушевського читаємо такі міркування: «І ведені залізною рукою Сагайдачного, козаки... зробили з історії Хотинської кампанії історію незрівнянних подвигів відваги і самовідречення на користь і честь держави-мачохи, що наповнила подивом і признанням очевидців — поляків, а нас, потомків сих героїв, наповнюють мішаним почуттям гордості, жалю і стиду за сі рабські героїства на користь

ворога-пана, непримиренно-ворожого режиму, кожда прислуга якому кінець кінцем, як виявлялося, була злочином перед власними національними інтересами».

Звісно, в цих міркуваннях є певна частка істини. Так, козаки в цьому разі послужили державі, яка для них була мачухою. Однак це служіння не треба вважати «злочином перед власними національними інтересами». Зрештою, говорити про новочасні нації в тодішній Європі й відповідні «національні інтереси» дуже проблематично. Хотинська битва була важливою для цивілізаційного вибору України та інших земель Східної й частково Центральної Європи. Адаже вирішувалося, чи ці землі залишаться в лоні «європейської християнської цивілізації», яка саме тоді перебувала на підйомі, чи стануть периферією мусульманського світу, який починав занепадати. Сагайдачний, незважаючи на численні «проти», зробив вибір на користь Європи. І якщо Україна має ще якісь риси європейськості, то в цьому є неабияка заслуга Сагайдачного.

Досягнувши вершин слави, Сагайдачний так і не скористався результатами Хотинської перемоги. Будучи пораненим у битві, він хворів. Помер 20 квітня 1622 року. Однак і після смерті прислужився «українській справі». Про нього були написані вже згадувані «Вірші на жалісний погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного», які вважаються перлиною української поезії того періоду.

Петро КРАЛЮК